

**«KOROĞLU» DASTANININ**  
**ƏLİ KAMALI ARXIVİNDƏKİ VARIANTLARI**

Tehranda vəkil işləyən Əli Kamalının (1944-1996) 1991-ci ildə qonağı oldum. Ofisin bir tərəfindən yüzə yaxın qovluq vardı. Bunlar ofisdəki məhkəmə üçün hazırlanan yaşıl rəngli qovluqlardan fərqlənirdi. Müştərilərinin məhkəmə işləri ilə bağlı qovluqlar rəfə dikinə yığılmış və arxalarındakı ağ kağızda nömrələr yazılmışdı. Ağ rəngli kağızdan hazırlanmış qovluqlar isə ayrıca bir rəfdə üst-üstə qalanmışdı.

Biz ədəbiyyatdan, folklordan, tarixdən söhbət gedəndə Əli Kamali əl atıb üst-üstə qalanmış qovluqlardan birini götürər açaraq oradakı vərəqlərə baxar və ya fikrinin doğruluğunu isbatlamaq üçün oradan parçalar oxuyardı. Qovluqların bir neçəsində XVIII-XIX yüzillərdə yaşamış Tilimxanın şeirləri, şeirlərin makina yazıları və xəttatların səliqə ilə köçürdüləri mətinlər idi. O, bu qovluqlara daha çox önəm verir və onlara tez-tez müraciət edirdi. Ciddi-cəhdlə Tilimxan divanını çapa hazırlayırdı. Divana geniş izahlar və sözlük də yazdığını söyləyirdi.

Qovluqların bir neçəsində də «Koroğlu» dastanının əlyazmalar, çap üçün hazırladığı mətinlər, maqnitofon lentinə yazılmış kasetlər vardı.

Əli Kamali ilə söhbət edərkən qovluqlardakı materialların bəzilərinin surətini çıxarıb mənə verirdi ki, Azərbaycan mətbuatında çap etdirim və ya məqalələrimdə istifadə edim. Mən də onun arzularını yerinə yetirməyə çalışırdım. Həmin illərdə mətbuatda Tilimxanın bir neçə şerini çap etdirməklə haqqında bilgi də vermişdim.

Onun verdiyi materiallar mənim üçün çox önəmli olsa da çap etdirməyə o qədər də səy göstərmirdim. Düşünürdüm ki, Əli Kamalının zəhmətinin bəhrəsi olan bu materialları özü çap etdirər. Buna maddi imkanı da vardı, böyük həvəsi də. Topladığı materialları çap etdirmək üçün Azərbaycan türkcəsinin yazı qaydalarını özündən yaxşı bilənlərdən, Tehranda yaşayan gənclərin gücündən istifadə edirdi.

1996-cı ilin avqustun 31-də qəfil ölüm Əli Kamalini yaxaladı. Dəfnində iştirak edə bilməsək də bir qrup ziyalı ilə birlikdə qırxında iştirak etmək üçün Tehrana və doğulduğu Bəndəmir kəndinə də getdik<sup>1</sup>.

Əli Kamalinin yasından geri döndükdən sonra mənə vermiş olduğu folklor nümunələrini Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun arxivinə vermək istədim. Arzu edirdim ki, folklorşünaslarımız həmin materiallardan araşdırmalarında istifadə etsinlər.

AMEA Folklor İnstitutun direktoru, f.e.d. Hüseyn İsmayılov Əli Kamalini Azərbaycan Respublikasında daha yaxşı tanıtmək üçün bir kitabça hazırlamağı tapşırırdı və “Koroğlu” dastanının Əli Kamali arxivindəki nüsxələri mövzusunda iş planıma daxil etdi. Beləliklə, beş ilə yaxın bu materiallar üzərində işlədim.

Əli Kamali peşəkar folklorçu deyildi. Ətrafındakı dar düşüncəlilərin «Türklərin ədəbiyyat və folkloru yoxdur. Bu dildə gözəl bədii nümunələr yaratmaq olmaz!» dedi-qoduları onu doğulub boya-başa çatdığı bölgənin ədəbi nümunələrini toplamağa təhrik etmişdir. Sanki zəngin bir xəzinə ilə rastlaşdığını görən gənc hüquqşünas sonralar dairəni genişləndirmiş İranın güneyində və doğusunda yaşayan türklərdən də folklor nümunələri toplamağa başlamışdı. İranda islam inqilabından sonra türkcə qəzet və jurnalların nəşri, xüsusən də “Varlıq” jurnalı onu bu sahədə ardıcıl işləməyə həvəsləndirmişdir. Həmişə səmimi etiraf edirdi ki xarici ölkədə hüquq təhsili almış və doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək İrana qayıtmış Həmid Nütkünün ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz haqqında məqalələri ona ana dilini dərindən öyrənməyə güclü təkan göstərmişdi. “Varlıq” jurnalı Əli Kamalinin ömür yolunu dəyişmişdi.

Beləliklə, Savə, Həmədan, Qəzvin, Xorasan, Şiraz və b. bölgələrdən XVII-XX yüzillərdə yaşamış şairlərin, aşıqların heç yerdə çap olunmamış şeirlərini, dastanlar, nağıllar, bayatılar, atalar sözləri və s. toplamağa başlamışdır. Özü gedə bilmədiyi yerlərə başqalarını göndərmiş,

---

<sup>1</sup> Şamil Əli. Əli Kamali Tehrandə və Bakıda. “Tanıdığım insanlar” kitabı, Birinci kitab, “Sumqayıt” nəşriyyatı, Bakı, 2000, səh. 110.

onların məsrəflərini ödəmiş, söyləyicilərə də həvəsləndirmək üçün müəyyən məbləğdə pul vermişdir<sup>2</sup>. Bunu Aşıq Əliəkbərin “Koroğlu” dastanını lentə söyləyərkən işlətdiyi yarı zarafat, yarı giley dolu ifadədən də aydın görmək olur.

Topladığını araşdırmağa səy göstərən, «Varlıq» jurnalına 20-dək məqalə yazan, bir kitab çap etdirən Əli Kamali nə yazıq ki, uzun illər üzərində işlədiyi və nəşrə hazırladığı «Tilimxan divanı»nın, «Dastanlar»ın işıq üzü görməsinə nail ola bilməmişdir<sup>3</sup>.

Sağlığında Əli Kamalinin topladığı materiallar və elmi fəaliyyəti Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda, İsveçdə yaşayan ziyalıların və elm adamlarının da diqqətini özünə çəkmiş, haqqında məqalələr yazmışdır. Lakin onun topladığı materialların nəşri çox ləng gedirdi. Səbəbi də Ə. Kamalinin bu işlə davamlı məşğul ola bilməməyi idi. Kitablar çap etdirmək və ailəsini dolandırmaq üçün vaxtının çoxunu vəkilyyə həsr edir, insanların haqqını qoruyurdu.

Ölümündən sonra isə onun arxivi araşdırıcıların üzünə bağlandı.

Ə. Kamalinin doğulub boya-başa çatdığı bölgə Mərkəzi İranda yerləşsə də daha çox Səvə şəhərinin adı ilə tanınır. XX yüzilin başlanğıcınadək burada soykökü Xələc, Əfşar və Şahsevən tayfalarına bağlı türklərin 800-ə yaxın kəndi olmuşdu. Yüzilliyin sonlarına yaxın isə hökumətin yeritdiyi siyasət və şəhərləşmə nəticəsində kəndlərin sayı 450-yə enmişdi<sup>4</sup>. Ə.Kamali folklor materiallarının çoxunu da məhz bu kəndlərdən toplamışdı.

Şahsevənlər deyəndə öncə nəzərimizə Azərbaycan Respublikasında və İran İslam respublikasının Savalan dağı ətrafında toplu yaşayan Şahsevənlər gəlir. Lakin İran İslam Respublikasının ayr-ayrı bölgələrində də Şahsevənlərin yaşadığını unutmamalıyıq. Şahsevənlərin hamısının soykökü eyni tayfalara dayanmır. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın (1587-1629) siyasi

---

<sup>2</sup> Məmmədxani Hüseyn. Rəhmətlik Əli Kamali.(Əlyazma hüququnda) Tehran, 1993, səh.12, .Güneyli Məmmədxani Hüseyn. Ustad Əli Kamali əbədiyyətə qovuşdu. «Ümidi Zəncan» qəzeti, 1375-ci il, 21 şəhrivərd(11 sentyabr 1996), 1375-ci il, 28 şəhrivərd(18 sentyabr 1996)

<sup>3</sup>Şamilov Əli. Bakıya bir də dönməyinə əcəl aman vermədi. “Müxalifət” qəzeti, 1996, 21 avqust, №63 (463), s.8.

<sup>4</sup> Kamali Əli. Qara bulutdan çıxan ay-Tilimxan. «Varlıq» jurnalı (Tehran), 1981, sayı 25, səh.51, Kamali Ali. Səvə türklərinin böyük şairi: Tilimhan-1, 2(Kara bulutdan çıxan ay). Aktaran nəşrə hazırlayan: Yavuz Akpınar. Kardaş adabiyatlar (Erzurum), 1997, sayı 38, 39, səh.9-17, 26-29.

məqsədlərlə formalaşdırdığı Şahsevən elləri ayrı-ayrı tayfalardan ibarətdir. Belə ki, Azərbaycanda Şahsevən eli dursunxocalılar, məstəlibəylilər, zərcərdlilər, quzathılar, inanlılar, rzabəylilər, poladbəylilər, talışmikayılılar, novruzbəylilər, qocabəylilər və b. tayfa, tirə və qoldan ibarətdirsə,<sup>5</sup> Savə bölgəsində yaşayan Şahsevən eli əfşar, xələc, bayat, qaraqoyunlu, dögər, mosul, bozçalı, əlqutlu, lək, aruxlu, inanlı, satlı, çələbi, sulduz, qarluq və b. tayfa və tirələrdən formalaşmış.<sup>6</sup>

400 ilə yaxın bölgənin əsas gücü olan, elat həyatı yaşayaraq-yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən Şahsevənlərin tayfa qanunları XX yüzillikdən zəifləməyə başlayır və İkinci Dünya Savaşından sonra tədricən oturaq həyata keçirlər.

Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildəndən sonra Azərbaycanın quzeyi ilə güneyi arasında əlaqələr zəifləsə də, tam kəsilməmişdi. Amma Xorasan, Şiraz, Savə ətrafında yaşayan türklərlə əlaqələr, demək olar ki, tamamilə kəsilmişdi. Həmin bölgələrdə yaşayan qacarların, qaşqayların, şahsevənlərin, əfşarların, xələclərin və b. tayfaların dialektləri, folkloru, adət-ənənələri layiqincə öyrənilib, təhlil edilməmişdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da əlaqələrimiz lazımi səviyyədə qura bilmədik. Hələ də araşdırıcılarımız həmin bölgələrə ekspedisiyaya gedib materiallar toplaya bilmirlər. Buna görə də Əli Kamalinin topladığı materiallardan yararlanmaq olduqca önəmlidir.

Əli Kamalinin də arxivini gördüyüm «Koroğlu» dastanının materiallarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qara mürəkkəblə, səliqəli xətlə A-4 formatlı kağıza yazılmış, üzərində işlənmiş bir mətn. Mətnin ilk iki səhifəsi əlyazmanın pasportu rolunu oynayır. Birinci səhifənin başında «tarix 12.4.1353» (miladi 3 iyul 1974-Ə.Ş.) yazılıb. Ardınca nəzmlə yazılmış 14 mısradə dastanın yazıya alınma səbəbi və şəraiti təsvir edilir.

*Yazacağam mən bu hekayəti bu gün qardaşuma,*

*İki ildür ki, salub dörd dəfə minnət başuma.*

---

<sup>5</sup> ASE. X cild, «ASE» nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.478

<sup>6</sup> Kamali Əli. Qara bulutdan çıxan ay-Tilimxan. «Varlıq» jurnalı (Tehran), 1981, sayı 25, s.53

*Əhd edüb üç gecədə vaxtimi dutdum özüm,*

*Yazmuşam, var bu kitab içrə nə həngamə sözüüm –*

misraları ilə başlayan nəzm bitdikdən sonra nəsrə yazır: «Ay dastanum oxuyan və talib olan din qardaşlarum! «Koroğlu» dastanı 12 məclisdür. Hər məclisi bir dastan, eşidməli hekayətlər var. 11 dastanunu .....yazmışam. .... on ikiminci cildi ta kunun yazılmamışdı. Bu tarixdən onu yazaram».

Buradan aydın olur ki, «dustu-əzizəm, ağeyi Qulamhəsən fərzənde Məhəmmədhəsən, sakene Musaxanı Bulağı» deyə tanıtılan şəxsin sifərişi ilə yazılmış “Koroğlu” dastanının bu qolunu üç gecəyə yazdığı və «bu hekayət ta kunun heç aşiq bilməyüb» qeydi var.

Bu qeydlərlə yanaşı katib özünü nəzm parçasında «taniyullar məni, aləmdə cəhan əncüməni», nəsrə isə İslam Əfşar Xələci kimi təqdim edib. Sonda «tarix 29.8.1354» (miladi 20 noyabr 1975-cı il-Ə.Ş) qeydini qoyub. Sonda isə “İslam Əfşar. Fitarixe 9.8.1354” yazilib.

Əlyazmadakı şeirlərdən ikisində Əfşarın adı aşağıdakı kimi hallanır:

*Sözlərümi Əfşar çəkər əsarə,*

*Oxuyanlar şerü-qəzəl diyəllər.*

\* \* \*

*Əşarı yazulur Əfşar zəmanı,*

*Oxu sən xəttü-inşanı, Koroğlu.*

Əfşar bu dastanı heç bir aşiq bilmədiyini yazsa da, ona inamsız yanaşmamaq olmur. Belə ki, özünün yazdığı qoldakı aşağıdakı bəndlər var.

*Koroğlu yetişüb bu saat cana,*

*Vurun çapın dəlilərim, hər yana,*

*Desün Abbas bu sözləri yazana,*

*Ondan bircə xəbər alun gətürün.*

\* \* \*

*Mənəm həqiqət aşığı,*

*Məclislərin yaraşığı,*

*Abbasın qəlbi, işığı,*

*Dua oxur səhər sənə.*

“Desün Abbas bu sözləri yazana” və “Abbasın qəlbi, işığı” misraları açıq-aydın dastanı Aşıq Abbasın söylədiyi və hətta misralar arasında özünü də tanıdığı görünür.

«Koroğlunun Türkmən səfəri» qolunun katibi yazır: «Qərar budur, dastan əvvəldən ta axıracək yazulsun. Çün Aşıq Cunun Çamlıbeldən qəhr edüb getmişdi və Türkmən vilayətinə və onun dastanun yazmışam. Aşıq Abbas nəvarə salub». Bunlar da əsas verir ki, Əfşarın Aşıq Abbasın ya özündən, ya da lentə yazdırdıqlarından yararlanaraq bu qolu qələmə aldığını söyləyək. Çox təəssüf ki, «aləmdə cəhan əncüməni» olan İ.Ə.Xələcini nə biz tapa bildik, nə də Əli Kamali ilə birgə işləyənlər.

«Koroğlunun Türkmən səfəri» qolunun başlanğıcındakı katib qeydində mətninə nə vaxt, harada, kimdən topladığını və kim tərəfindən yazıya aldığı haqqında bir bilgi yoxdur. «Koroğlunun Türkmən səfəri ki, on birinci dastandır, dübarə yazaram» qeydindən belə anlaşılır ki, 10 qol yazılıbmış. İndi isə 11-ci qol yazılır. “Dübarə yazaram» ifadəsində isə anlaya bilmədik dastanı yazıya alan 11 qolun hamısını dübarə-ikinci dəfə yazıb, yoxsa yalnız 11-ci qolu ikinci dəfə yazıb. Bu mətn Əfşarın yazıya aldığıyla dil-üslub baxımından yaxın olsa da, mövzuca bir-birindən fərqlənir.

«Dastanı Koroğlu və Nigar xanım» əlyazması «Eşidənləri və ağayı Kəmalinin saluğuna» qeydilə bitir. Buradan aydın olur ki, Əli Kamalinin sifarişilə yazılıb. Amma nə vaxt, harada, kimdən topladığını və kim tərəfindən yazıldığına dair hiç bir bilgi yoxdur.

2. «Koroğlu» dastanının bir neçə qolu da düz xətləli məktəbli dəftərinə qara mürəkkəblə, səliqəli şəkildə yazılıb. Savə ətrafında yaşayan türklərin ləhcəsində yazıldığından və üzərində düzəlişlər edildiyindən çətin oxunur. Əlyazmadakı «Dastan-i Koroğlu və Nigar xanım», «Eyvazın durna gətirməyə getməsi», «Koroğlunun Şilat səfəri» məclisləri - qolları tam, «Koroğlunun Sərdar paşa dastanı» isə yarımçıqdır. Nə vaxt, harada, kimdən toplandığına və kimin yazıya aldığına dair heç bir qeyd yoxdur.

3. 20-30 il əvvəllər qələmə alınmış 18 səhifəlik bir qarışıq əlyazmanın sonunda Əleyi xan Qasimi qeydi var.

Bundan başqa 20 səhifəlik «Koroğlunun.....qurtarmaq dastanı», 24 səhifəlik «Dastanı Eyvaz ki, istir gedə .....kuhuna», 43 səhifəlik «Eyvazın durna gətirməyə getməsi», 35 səhifəlik «Koroğlunun Eyvazı götürmək dastanı», 30 səhifəlik «Koroğlu Aşıq Cünundan Eyvaz xanın.....», 17 səhifəlik «Koroğlunun Şilad şəhərindəki....», 17 səhifəlik «Koroğludan şerlər», 2 səhifə «Koroğlunun İstanbul səfəri», 12 səhifə başlıqsız əlyazmalarda tarixə və yazıya alanın adına, soyadına rast gəlmədik.

4. A-4 formatlı kağıza, qara mürəkkəblə, səliqəli xətlə köçürülmüş, hər biri 25 səhifə «Koroğlunun Türkmən səfəri» və «Aşıq Cünunun Çəmlibeldən qaçması» qolları yazılmış və sonda «Söyləyən: Əfşar» qeydi verilmişdi. Bu qeyddən belə anlaşıldı ki, Əfşar söyləyib, kimsə yazıya alıb. Mətnin dili bugünkü yazılı ədəbi dilimizə çox yaxındır. Bu da mətnin Əfşardan yazıya alındığına şübhə doğurur.

Hüseyn Məmmədxani Güneylinin Ə.Kamali ilə birgə işlədiyindən xəbərdardım. Ona görə də 2003-cü il yanvarın 9-11-də Bakıda keçirilən «Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə» folklor konfransına gəlmiş H.M.Güneyliyə məndə olan əlyazmaları göstərdim. Səliqəli xətlə köçürülmüş əlyazmaların onun olduğunu, 1990-1995-ci illərdə Ə.Kamalinin tapşırığıyla çap üçün hazırladığını söylədi. Redaktə zamanı ədəbi dil normalarını əsas götürdüyünü, mətnlərin dil-üslubunu qorunmadığını bildirdi.

*Əli Kamalının arxivində gördüyümüz əlyazmaların bizdə surəti olmayanları da var. Onların da söyləyicidən qələmə alındığını, yoxsa hər hansı bir əlyazmadan köçürüldüyünü müəyyənləşdirə bilmədik.*

5. Hər biri bir saatlıq 7 kasetə «Koroğlu» dastanının qolları söylənilib. 4 qolun hər biri bir kasetə yerləşdirilib. Kasetlər köçürülərkən başlanğıcında və sonunda səs qırıqlığı yaranıb. Bu hala kasetin bəzi yerlərində də rast gəlinir. Söyləyənin kimliyi kasetlərdən bilinmir.

Dolaşıqlıqlara aydınlıq gətirmək üçün söyləyici ilə görüşmək lazım idi. Onu tapmaq isə o qədər də asan olmadı. Uzun illər soraqladıqdan sonra H. M. Güneyli söyləyicinin Aşıq Əliəkbər olduğunu yazdı. Tehrandə 2004-ci il dekabrında keçirilən simpozyuma gedərkən Aşıq Əliəkbərlə də görüşməyi planlaşdırdım. Dekabrın 31-də ədəbiyyatımızın və dilimizin vurğunlarından H.M.Güneyli, Dərviş Bəhrəvan İnalı, Əskər Yaşılı və Aşıq Əhədlə birlikdə hazırda Kərəc yaxınlığındakı Səidabad kəndində yaşayan aşıqla görüşdük. Aşıq Əliəkbər Qurbaninin çalib-oxumasını, danışığını lentə almaq üçün özümüzə kamera və diktofon da götürmüşdük. Yaxşı ki, «Koroğlu» dastanının lentdən kağıza köçürdüyümüz mətn və aşığın Əli Kamali üçün söylədiyi lentlər də yanımızda idi.

Lentdən kağıza köçürdüyümüz mətndəki pərakəndəliyi və anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün Aşıq Əliəkbərə müraciət etdik. Bizi mehriban və qonaqpərvər qarşılayan aşıq yazıya aldığımız mətnləri eşidəndə yad-yad üzümüzə baxırdı. Sanki bu mətnlərdən onun heç xəbəri yoxmuş. Aşıq Əliəkbər dastanı yazıya aldığımız kimi söyləmədiyini bildirdi. Lentləri səsləndirmək zorunda qaldıq. Aşıq heyrtləndi. Səmimi etiraf etdi ki, 1986-1988-ci illərdə söylədiklərini unudub.

Biz ondan lentə qulaq asarkən anlama bilmədiyimiz və fikir dolaşıqlığı olan parçaları yenidən söyləməsini xahiş etdik. Aşıq lentdəkindən nisbətən fərqli bir variant danışmağa başladı. Onun söylədiklərini yenidən lentə köçürsəydik yazıya köçürüb, çapa hazırladığımızdan fərqli bir variant yaranacaqdı. Buna isə aşığın həvəsi və vaxtı yox idi.



Aşığın yardımı ilə kağıza köçürdüyümüz məndəki pərakəndəliyi və anlaşılmazlığı aradan qaldıra bilməyəcəyimizi gördük. Odur ki, dastanı kimdən öyrəndiyini, məhəlli sözlərin mənasını xəbər aldığ və bəzi parçaları təkrar söyləməyi xahiş etdik. Aşıq Əliəkbər Qurbani ustadının Savənin Səngək Mərəğeyi kəndindən (Tilimxan da bu kənddə doğulub) Aşıq Əbülqasım olduğunu və ondan 20-ci yüzilin 50-ci illərində 18 dastan öyrəndiyini söylədi.

Aşıq Əliəkbərdən «Koroğlu qarı ilə harada görüşüb?»- deyə soruşduq. Əlyazmalardakı mətnlərdə- “Dastani Koroğlu və Nigar xanım”da və «Koroğlunun Türkmən səfəri»ndə Koroğlunun qarı ilə görüşdüyü yazılıb. Siz isə «Bu Koroğlunun Dəmirçioğlu səfəriydi ki ərz elədim» qolunu danışarkən Koroğlunun qarı ilə görüşdüyünü söyləyirsiniz» - deyə xəbər aldıqda gülümsəyərək dedi ki, orada elə bir yanlışlıq yoxdur. Koroğlunun qarı ilə, çərçi ilə görüşləri və ona bənzər ikinci dərəcəli süjetlərin hansı qolda söylənməsi məclisdəkilərdən, vaxtdan və aşığın ovqatından asılıdır. Məclis iki gün davam edəcəksə aşıq da «Koroğlunun durna səfərinin dastanı payama çatır»ı başlayıbsa ona Koroğlunun qarı ilə, çərçiyə görüşməsinə və ya əlavə bəzəklər verməyə imkanı olmur. Dastanın kiçik qollarını danışdıqda isə vaxtı doldurmaq üçün belə əlavə edirik.

Məclisdə əyləşənlər yaşlı, oturmuş adamlar olanda da, kənddə tək yaşayan el ağbirçəyi olanda da onun xətrinə dəyər deyər qarı ilə görüşməsinə danışırıq. Aşığın özünün ovqatı ciddi olanda da Allahdan, peyğəmbərdən, igidlikdən, düzlükdən, doğruluqdan oxumaqla vaxtı doldurur, şən əhvalda olduqda isə o cür gülüş doğuran parçalara üstünlük verir.

Məclisdə kimlərin əyləşdiyinə də aşıqlar çox önəm verirlər. Koroğlu və onun dəlilərinin adını dəyişməyə də, düşmənlərinin adı məclisdəki nüfuzlu bir şəxsin adıyla eyni olduqda ona hörmət əlaməti olaraq dəyişir, əsasən də həmqafiyə başqa bir adı çəkirik. Bəzən çalib-oxuduğum vaxt məclisə Cəfər adlı bir nüfuzlu şəxs daxil olduğunu pıçıltıyla mənə çatdırıblarsa, ondan sonra Cəfəri Səfərlə əvəzləmişəm.

Ayrı-ayrı məclislərdə dastan danışarkən adlarda bu cür dəyişikliyə rast gəlsən, bil ki, məclisdə əyləşən nüfuz sahiblərini adıyla bağlıdır.

Aşıq Əliəkbərin dediklərini bütün variantlara tətbiq etmək olmur. Belə ki, istər onun danışdığı «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanıdı ki, payama çatır» qolunda, istərsə əlyazmadakı «Eyvazın durna gətirməyə getməsi» qolunda söhbət Hasan paşadan getdiyi halda, birdən mövzu dəyişir. Dəliləri meydanda asmağa gətirəndə Koroğlu:

*Sənə deyim Cəfər paşa,*

*Mustafaxan yoldadı.*

Və ya

*Sənə deyim Cəfər paşa,*

*Bu meydan yaxçı meydandı. –*

deyə oxuyur.

Əlyazmadakı «Bu dastan Aşıq Cünun qaçmağı dastanıdı»-nda da Yumuğ Əhməd deyir: «Qaz və ördək bu mahalda tapulmaz. Ərzurumda Cəfər paşanın göllü bağunda ola. Ora da gidmaq müşküldür. Çox çətin dağlar qabaqda var. Xətərli yolları vardır və bir də Cəfər paşa bir qüdrətli paşadır.

Koroğlu gəlüb dəliləri çağurub dedi:

– Kim gidə bilür Ərzurumdan Cəfər paşanın bağundan qaz və ördək gətürə?»

Burada da şeirlər Cəfər paşaya müraciətlə söylənilir. Sonda yenə də Hasan paşadan söhbət gedir.

«Dastanı Koroğlu və Nigar» da Nigar xanım Çənlibelə çatanda onu qarşılayan dəlilər arasında Eyvazı nişan verməsini Koroğludan xahiş edir. Buradan belə aydın olur ki, Nigar xanım Eyvazın şan-şöhrətindən xəbərdardır. Əksər variantlarda isə övladı olmadığına görə Koroğlu gedib Eyvazı gətirir və Nigar da onu oğulluğa götürür. Belə fərqliliklərə ayrı-ayrı aşıqların söylədiklərində deyil, bir aşığın söylədiyi ayrı-ayrı qollarda da rast gəlinir.

Aşıq Əliəkbər Həmzənin Qıratı aparmasından sonra Koroğlunun narahatlığını təsvir edəndə Nigar xanımın dilindən deyir: «Bolu Sərdar, Koroğlu çox narahatdı. Bu sözdərinən əslən

girişarlıq tüğyan elir, beləsi. Yığılın bunun ürəgin alın. Qırat əlinnən gedif, divana olacaxdı». Aşıq «dəlilirin başı», sərdar kimi tanıtdığı Bolu Sərdar haqqında «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanıydı ki, payama çatır» qolunu danışarkən ikibaşlı danışır. Durna ovuna Eyvazla birlikdə Dəmirçioğlunun, İsaballının, Bolu Sərdarın getdiyini söyləyən aşıq Bolu Sərdarın iki tərəfə işlədiyini sözarası qeyd etməklə qalmır, sonda Eyvazın dilindən deyir:

*Bolu Sərdar burdan qaçup,*

*Başımıza bəla açup.*

«Bu dastan da Koroğlunun Bolu Sərdarı axtarmağıdı» qolunda isə Koroğlunun dəlilərə Bolu Sərdarı axtarıb tapmalarını əmr edəndə Dəmirçioğlu və dəlilərin bir çoxu onu tanımadıqlarını deyirlər. Koroğlu Bolu Sərdarı axtarmağa gedəndə İstanbulda qarşılaşırlar. Koroğlu onu tanısa da Bolu Sərdar Koroğlunu oxşadır. Amma tam yəqinliklə Koroğlu olduğunu deyə bilmir. Bolu Sərdar Çənlibelə hücum etməyə qoşun toplayanda Eyvazla Dəmirçioğlu onun dəstəsinə qoşulur. Bolu Sərdar isə onların Koroğlu dəlilərindən olduğunu tanımır.

Uzun illərlə apardığımız müşahidələrdən və Aşıq Əliəkbərin söhbətlərindən bu qənaətə gəlmişik ki, aşıqlar dastanın əsas süjetini yadda saxlayır, ikinci dərəcəli detallardan isə məclisin və özünün əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq istifadə edirlər. İkinci dərəcəli surətlərin adlarını hansı qola münasib bilirlərsə, orada da işlədirlər.

Çapa hazırladığımız variantda:

*Səfər oldu Dağıstana,*

*Mənimnən gedən gəlsin,*

*Namərd meydana girməsin,*

*Mərd badəsin içən gəlsin.*

- kimi şeir parçalarına, eləcə də Türkmənistan ifadəsinə dəfələrlə rast gəlinir. «Koroğlu» dastanının Paris və Təbriz nüsxələri ilə müqayisəli təhlil onu göstərir ki, istər Dağıstan, istərsə Türkmənistan bugünkü inzibati ərazi vahidləri anlamında deyil, dağlıq yer, türkmənlər yaşayan

yer anlamında işlədilir. Bunu bilməyən Aşıq Əliəkbər dastanı danışarkən Türkmənlərdən söhbət açanda onu Türkmənistanla uyğunlaşdırmağa çalışaraq, «Türkmənsəhra» ifadələrini işlədir. Nəşrə hazırladığımız variantlarda Eyvazın Qaşqay türkmənlərindən olduğu özünü qabarıq büruzə verir.

1. Aşıq Əliəkbərin lentə söylədiyi qollar bunlardır: «Bu Koroğlunun Çəmliyələ gəlməgidi və Ərəp Reyhanı görməgidir», «Bu da Koroğlunun dəgirməndə Qıratı Həməyəyə verməgi və onu geri almagıdır», «Bu Koroğlunun Nigar səfəriydi ki, dastanı Nigarı getdi gətirə», «Bu da Koroğlunun Eyvaz dastanıydı ki, getdi Eyvazı gətirdi», «Bu Koroğlunun Dəmirçioğlu səfəriydi ki, ərz elədim», «Bu da Eyvazın durna səfərinin dastanıydı ki, payama çatı», «Bu da Eyvazın Türkmənə getməgidi və ata, anasını toyuna dəvət etməgidi», «Bu dastan da Koroğlunun Bolu Sərdarı axtarmağıdı»

Qolların adlandırılması «Kitabi-Dədə Qorqud»un boylarının adını, M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının fəsilələrinin başlıqlarını və b. orta əsr qaynaqlarını yada salır. Məzmunca da bir oxşarlıq var. Belə ki, «Dədə Qorqud» boylarında olduğu kimi, Aşıq Əliəkbər də bir neçə qolun sonunda dastanın adını çəkir. Aşığın söylədiyi qolların heç birində Aşıq Cünun adı çəkilmir. Bunu diqqətsizlik kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki söyləyici bir neçə dəfə kitabda Aşıq Cünunun adı olduğunu, lakin yaşadığı bölgədə yayılmış «Koroğlu» dastanlarında belə bir adın olmadığını söyləyir.

İranda «Koroğlu» dastanının bir neçə nəşri olsa da, Aşıq Əliəkbərin Qulamhüseyn Sədri Əfşarın 1347-ci ildə (miladi 1968) Tehrandakı İbn Sina nəşriyyatında çap etdirdiyi kitabla tanış olduqlarını öyrəndik. Bu da Hümmət Əlizadənin Bakıda 1941-ci ildə Azərnəşrdə çap olunmuş kitabı əsasında çapa hazırlanıb.

Lakin İslam Əfşar Xələcin yazıya aldığı qollarda Aşıq Cünun hadisələrdə fəal iştirak edir, şeirlər söyləyir, çalıb oxuyur. İ.Ə.Xələci öz şeirlərini də yazıya aldığı qolda verir və başqa bir qeydində bunu aşıqların da oxuduğunu söyləyir. Bu da onu göstərir ki, bölgədə hələ də «Koroğlu» dastanının qolları formalaşmaqdadır. Aşıqlar və el şairləri mövzu ilə bağlı şeirlərini

dastana əlavə edə bilirlər.

Aşıq Əliəkbər Koroğlunun İrana gəlmədiyini bir neçə dəfə vurğulayır. Onun Ərzurum ətrafında yaşadığını və Osmanlıya səfər etdiyini söyləyir. «Bu da Koroğlunun Eyvaz dastanıydı ki, getdi Eyvazı gətirdi» qolunu danışanda Türkmənsəhradan söz açır. Ərzurum ətrafında yaşayan Koroğlu İrandan keçmədən Türkmənsəhraya gedə bilməzdi. Bu da onu bir daha göstərir ki, aşığın söylədiyi və əlyazmalardakı variantlarda Türkmənistan, Türkmənsəhra, Təkə Türkmən məlum bir coğrafi məkan deyil, ümumiyyətlə türkmənlərin yaşadığı yer anlamındadır.

2.İstər Aşıq Əliəkbərin söylədiyi, istərsə də əlyazmalardakı variantlarda Yumuğ Əhməd, Qulu bəy kimi maraqlı obrazlar var. Koroğlu Nigar xanımı gətirərkən yolda Qulu bəyin ox atmağına heyran olur. Onu zorla atasından ala bilməyəcəyini gördükdə Nigar xanım işə qarışır. Atasını, anasını dilə tutaraq Qulu bəyi özünə qardaş kimi Çənlibelə gətirir. Yumuğ Əhməd və Qulu bəyin adıyla bağlı ayrıca qollar olmasa da, onlar əksər qollarda ən fəal iştirakçılarıdır.

Koroğlu dəlilərindən bəzilərinin adının sonuna balı sözü əlavə edilir. İsabalı, Eyvazbalı, Əhmədbalı və b. Görünür, balı sözünün də xüsusi bir anlamı, mənası var.

3.Bir qolda Çənlibeldə olduğu, hadisələrdə fəal iştirak etdiyi göstərilən dəli başqa bir qolda hələ Çənlibelə gəlməmiş təsvir edilir. Məs: İsabalı Nigar xanımın xidmətçisi kimi onun məktubunu Çənlibeldə Koroğluya gətirir. Başqa variantda Nigar xanımı gətirməyə gedəndə Koroğlu Çənlibeldə nizam-intizamı qorumağı İsabalıya həvalə edir.

4.Bölgədə aşıqlar əsasən çögür çalırlar. Onlar saz sözünü əsasən musiqi aləti anlamında işlədilər. Onlar çöür, çöqür, çögür kimi tələffüz etdikləri musiqi alətinə tək-tək hallarda saz da deyirlər. Ehtimal ki, Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında yazdığı: «çoğor-beş simli qədim Azərbaycan musiqi aləti»<sup>7</sup> izahı da çögürə aiddir.

Azərbaycanda geniş yayılmış qoltuq sazdan azacıq böyük olan çögürün qolu nisbətən uzun, sinə taxtası isə bizdə olduğu kimi nisbətən qabarıq yox, düzdür. Əsasən səkkiz simlidir.

---

<sup>7</sup> Bədəlbəyli Əfrasiyab. Musiqi lüğəti. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1969, səh.79.

5.Bölgənin aşığıları bizlərdə olduğu kimi, sazın kökünü tez-tez dəyişmirlər. Havaların əksəriyyətini şur kökü üstündə oxuduqlarından ritmi dəyişməklə effekt yaradırlar. Buna görə də dastanda şeirlərin əksəriyyəti gəraylıdır, qoşmaya az-az rast gəlinir. Divani, müxəmməs, təcnis və b. şeir növlərinə isə demək olar ki, rast gəlinmir.

6.Aşıq misralardakı heca fərqlərini musiqinin ahəngilə tənzimləyir. Buna görə də bəzi misralar özündən əvvəl və ya sonra gələndən nəinki bir-iki heca, bəzən dörd-beş heca fərqli olur.

Çapa hazırladığımız mətnlərdə Koroğlunun nəslə və qohumları ilə bağlı maraqlı faktlar var. Belə ki, «Dastan-ı Koroğlu və Nigar xanım» qolunda evində qonaq qaldığı qarı Koroğlunu hədələyəndə deyir:

*Yedigün boynuna almaz,*

*Heş kim belə qılıç çalmaz,*

*Əmisi Şabannan qalmaz,*

*Bir utanmaz vardur üzi.*

*Zərə dəyər baxsın süzə,*

*Əbəs qonax oldu bizə,*

*Dədəsi miləxor Mirzə,*

*Qırat üssə çıxdı gözi.*

«Koroğlunun Türkmən səfəri» qolunda da deyilir:

*Yalan sözündən utanmaz,*

*Yedigün boynuna almaz,*

*Əmisi Şabannan qalmaz,*

*Heş yoxdur utanan üzü.*

*Mən qurbanam ala gözə,*

*Xəşm eyləyüb baxdı bizə,*

*Atasıdur Xacə Mirzə,*

*Qırat üstə çıxdı gözü.*

*Koroğlıdur, Roşən xanay,*

*Mənim bu cismimə canay,*

*Qeys qızı Səlbidür anay,*

*Qırat vurub sınıb dizi.*

Dedi: –Koroğlu, mən səni kamilən tanudum. Sən Roşən Əli xan Xacə Mirzənin oğlu və nəşəbi<sup>8</sup> Səlbə xanum Qeysəri Rumin qızı və əmisi adı Şəban xan. Qırat vurub nəşəsin dizi çatılıb».

Belə faktların sayını artırmaq olar. Variantlarda Ərəb Reyhanın, Mustafa bəyin də tərcümeyi-hallarına, Koroğlu və Eyvazla qohumluqlarına diqqət yetirilir. Bu faktları nəşərdən keçirdikdə Koroğlu adıyla məşhurlaşan Rövşənin sadə bir ilxıçı oğlu deyil, əsilzadə bir nəşlin-Əli xan Xacə Mirzənin və Qeysər-i Rumun qızı Səlbə xanımın övladı olduğu aşkara çıxır.

Dastançılıq ənənələrimizdə qəhrəmanlar sadə xalqdan deyil, əsilzadələrdən seçilir. Qəhrəman hətta kasıb bir ailənin övladı kimi təsvir edilsə də, sonda onun hansısa bir əsilzadədən olduğu, müxtəlif səbəblərdən kasıb ailəyə düşdüyü təsvir edilir. Bu baxımdan Əli Kamali arxivindəki

---

<sup>8</sup> Nəşəb(f)-kökü

«Koroğlu» dastanının variantlarında qəhrəmanın əsilzadə kimi göstərilməsi təbii görünür.

Nəşrə hazırladığımız variantda sinfi mübarizə özünü göstərmir. Koroğlunun dostları arasında xanlar, paşalar, tacirlər də var, kasıb-kusub da. Yəni Koroğlu bir orta əsr cəngavəridir. İnsanlara sifi münasibətə görə deyil, şəxsi münasibətə görə qiymət verir. Hətta Koroğlunun qorxusundan Çənlibeldən qaçmış Aşıq Cününü geri qaytaranda Türkmənbaşı ərklə ona deyir: “Əgər sənə çəb baxa (yəni Koroğlu-Ə.Ş.) gözdərin çıxardaram. Və bəd Koroğlu heç vədə mənsiz Çamlibeldə dura bilməz”.

Onun Əli Kamali arxivində ciddi araşdırma aparmağa imkanımız olmayıb. Ola bilsin ki, orada başqa mətnlər də vardır. Aşığın söylədiyi «Koroğlunun durna səfərinin payama çatır» qoldakı bir gəraylıda «Topu tüfənglər atıldı» misrası var. Bu da Koroğlunun tüfəng çıxdıqdan sonra meydandan çəkilməsi fikr ilə uyğun gəlir.

Əli Kamali arxivindən alınmış materialları çapa hazırlayarkən üç fəslə ayırdıq.

Birinci fəsildə Aşıq Əliəkbər Qurbaninin lentə söylədiklərini olduğu kimi kağıza köçürməyə çalışdıq.

İkinci fəslə müxtəlif xətlə yazılmış əlyazmaları əski əlifbadan latın əlifbasına çevrilmişləri daxil etdik. Bunlar ləhcələrdə yazıldığından bir-birindən xeyli fərqlənirdi. Biz dialektoloji mətn hazırlamağı qarşımıza məqsəd qoymadığımızdan “Koroğlu” dastanının Təbriz nəşrini çapa hazırlamış E.Tofiq qızı onları ortaq bir məxrəcə gətirdi. Mətinşünaslıqla və dialektologiya ilə məşğul olanlar araşdırıcılar lazım gəlsə folklor institutunun arxivindən istifadə edə bilərlər.

Üçüncü fəslə Ə.Kamalinin rəhbərliyi ilə H.M. Güneylinin çap üçün hazırladığı iki qol əski əlifbadan latın əlifbasına çevrilmiş mətni daxil etdik. Bu da müasir ədəbi dilimizə uyğun olduğundan elə bir izahlara ehtiyac olmadı.

Çalışmışıq ki, aşığın dastanı necə söylədiyi, mətnin necə yazıya alındığı və çapa necə hazırlandığı haqqında təsəvvür yaradaq.

«Koroğlu» dastanının yeddi kasetə söylənmiş qollarını yazıya köçürərkən tanış olmayan ləhcəni anlamaqda çətinlik çəkdik. Lentə bir neçə dəfə qulaq asdıqdan sonra söyləyicinin səs



ahənginə alışdıq. Amma bəzi səsləri yazarkən problemlə rastlaşdıq. Çünki əlifbamızda bu səslərin işarələri yoxdu. Odur ki, səs əlifbamızda hansı hərfə daha yaxın səslənirdisə, o cür yazdıq.

Söyləyicinin özü də səsləri iki, bəzən üç şəkildə deyir. Məs: **məgər-məyər, ayax-ayaq, ağıl-əqil, cavannıq-cavannık-cavannıx, heç-heş, vilayət-vəlayət, Eyvaz-Eyvəz-Ayvəz, düşmən-düşman, üç-üş, heç-heş** və s. Söz sonunda səs düşür. Məs: gəl əvəzinə gə, dükandan əvəzinə dükanda və s. deyir. Söz ortasında səs düşür. Məs: **şəhər** əvəzinə **şəər, kövşən** əvəzinə **kööşən, gətirəm** əvəzinə **gərəm** və s. Söz ortasında səs artır. Məs: **nə-rə** əvəzinə **nəhrə**.

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanının çapa hazırladığımız nüsxələrində Azərbaycan türkcəsinin doğu və güney dialektlərinə məxsus olan bu çox xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir. Bu xüsusiyyətlər daha çox fonetik səviyyədə səs əvəzlənmələri ilə səciyyələnir. Məsələn:

**u-i:** Koroğlu, unutmuşdılar

**ü-i:** gülirəm, düşdi

**ı-u:** sazuni, basub, qalasun, danuş, salub

**i-ü:** məclisün, sifarişün, versünnər

**y-g:** gənə, dimdigünnən, əgməz

**L səsinin d-ya (doymazlar-doymazdar), d səsinin t-ya (ad-at), z səsinin s-ya (olmaz-olmas), ç səsinin ş-ya (açdı-aşdı)** çevrilməsi də xarakterikdir.

Dilimizdə xarakterik olan səs əvəzlənməsindən başqa diftonqlar da var. «Koroğlu»nu söyləyən də diftonqlardan- qovuşuq səsdən geniş istifadə edir. Mətni dialektoloji baxımdan deyil, folklorçular üçün hazırladığımızdan onları xüsusi işarələrlə vermədik. Söz sonunda n səsilə y səsinin qarışığı kimi tələffüz edilən səsi y hərfilə verdik.

Bəzi sözlər isə bugünkü ədəbi dilimizdən fərqli olaraq orta yüzilliklərin ədəbi dilindəki kimi işlədilir. Məs: **qaranlıq** əvəzinə **qaranquluq, otlayır** əvəzinə **otuşur, öpmək** əvəzinə **öpməlik, ikisi** əvəzinə **ikiləri, çalğıçı** əvəzinə **çalçı** və s. Onları da olduğu kimi saxladırıq.

Aşiq Əliəkbər dastanı danışarkən ərəb sözlərini heç də fars sözlərindən az işlətmir.

Aşığın danışığı aydın başa düşülür. Lakin onun dediklərini olduğu kimi yazıya köçürüb oxuduqda anlaşılmazlıq yaranır. Mətnə xələl gətirməmək üçün aydınlıq gətirən əlavə söz və ifadələri [ ] işarəsi arasında verdik.

Mətni çapa hazırlayanda çatışmayan, aydın olmayan parçaları dəqiqləşdirmək üçün Aşıq Əliəkbərlə görüşdükdə onun bizə danışqlarını və izahlarını { } işarəsi arasında verdik. Aşıq oxuyarkən mətni aydınlatmaq və ya musiqinin ritminə uyğun olaraq söylədiyi söz və ifadələr ( ) işarəsi arasında yazdıq. Aşığın mövzudan kənara çıxıb izahlar verdiyi yerlərdə \* işarəsi qoyaraq söylədiklərini səhifənin əmək yazısına keçirdik. Lentdəki mətnlərin başlanğıcında, içərisində və sonunda səs qırılıb fikir tamamlanmayan yerlərə üç nöqtə qoyduq.

Lentlər üzərində işimizi bitmiş hesab etdiyimizdən onları AMEA Folklor İnstitutunun arxivinə bağışladığ ki, lazım gələndə dil tarixçiləri, dialektoloqlar, etnoqraflar həmin materiallardan istifadə edə bilsinlər.

Mətn anlaşıqlı olsun deyərək, fars sözlərinin və bəzi məhəlli sözlərin lüğətini hazırladıq. Eyni sözlər təkrarlanmasın və hər səhifənin ətəyində çox yer tutmasın deyərək sonunda sözlük verdik.

Bütün bunlar yəqin ki, araşdırıcılarımız üçün dastanı yenidən incələməyə şərait yaradacaqdır.

Dastanı nəşrə hazırlayarkən H.M. Güneylinin çapa hazırladığını Səkinə Qaybalıyeva, qalan əlyazmaları isə Lalə Cavanşir və Neda Nəcəfi əski əlifbadan latın əlifbasına çevirdilər. Yanlışlıqlara yol verilməsin deyərək mətnlərin oxunuşunu H.M.Güneyli və Aqşın Ağkəmərlilə yenidən yoxladıq. Lakin bu oxunuşlar və yoxlamalar da qane edici deyildi. AMEA Folklor İnstitutunun 2005-ci ildə çap etdiyi «Koroğlu» dastanını oxuyanda tərəddüd etməkdə haqlı olduğumuz təsdiqləndi. Mərhum araşdırıcı Dilarə Əliyevanın başladığı işi gənc mətnşünas Elnarə Tofiq qızı tamamlamışdır. Bu nəşri mükəmməl sayaraq nəşrə hazırladığımız mətni yoxlamaq üçün ona verdik. Elnarə xanım gərgin əməyi sayəsində çoxlu yanlışlıqları aradan qaldırdı. Biz də onun oxuyub düzəltdiyi variantı əsas kimi qəbul edərək nəşrə verdik.

Dastanın çapa hazırlanmasında f.ə.n. Əfzələddin Əsgərov yaxından iştirak etdi və oxuyaraq

dəyərli məsləhətlər verdi. Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Elmira Fikrətgızına da bizə göstərdiyi köməyə görə minnətdarlığımızı bildiririk.

*Əli Şamil*

*15.09.2005*

**Çap olundu: “Koroğlu» dastanının Əli Kamali arxivindəki variantları, “Koroğlu» dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantları), Bakı, 2009-cu il, səh.7-24.**